

ERASMUS EN SPANJE

door Jan van Herwaarden

Inleiding¹

Nooit heeft Erasmus (1466/9-1536) Spanje bezocht, maar toch heeft zijn werk ook daar sporen nagelaten. Vooral in de jaren twintig van de zestiende eeuw hebben invloedrijke geestverwanten daar Erasmus' gedachtegoed ruimschoots verbreid. Al snel ook vonden uitgaven en vertalingen van Erasmus' werk in Spanje hun weg. Tot in de hoogste regionen van de Spaanse clerus vonden zijn ideeën weerklink en ook in hofkringen bevonden zich geestverwanten van Erasmus. Dat gunstig gesternte duurde echter niet lang. Al snel lieten zich tegenstemmen horen, vooral uit de kringen der Spaanse kloosterorden. Eerst leidde Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament van 1516 tot een verhit debat tussen Erasmus en Diego López Zuñiga (Stunica; gest. 1531), een Spaans bijbelgeleerde die zelf nauw bij een andere belangrijke bijbeluitgave was betrokken.² Vervolgens werd allengs geageerd tegen van alles wat maar met Erasmus in verband kon worden gebracht. De stemming werd daardoor vijandig, vooral omdat ook de Inquisitie zich meer en meer voor Erasmus' Spaanse geestverwanten begon te interesseren.

Enkele veroordelingen en een duidelijke gelatenheid omstreeks de dood van Erasmus zelf in 1536 betekenden nog niet de ondergang van het Erasmiaanse denken in Spanje, want dat bleef gedragen worden door een weliswaar kleine, maar spraakmakende groep. 'Het is niet erg verrassend dat gedurende de twintig jaar tussen de dood van Erasmus en het aftreden van de Keizer [Karel V, die in 1556 als koning van Spanje aftrad en twee jaar later overleed] de fakkel van het Erasmiaanse gedachtegoed nog tamelijk helder is blijven branden en dan vooral in Spanje', aldus Marcel Bataillon in zijn *Érasme et l'Espagne*, dat in 1937 verscheen en laatstelijk in 1998 opnieuw werd uitgegeven. Pas omstreeks 1560 zouden de tegengestelde krachten van de Contra-Reformatie de ondergang van het Spaanse Erasmianisme bewerkstelligen, al bleef de Erasmiaanse geest levend zoals met name Cervantes (1547-1616) -de schrijver van Don Quichotte- duidelijk zou laten merken.³

Het overzicht van Bataillon verduistert het zicht op de autonome ontwikkeling van humanistische stromingen in Spanje, die als het ware anticipeerden op wat Erasmus bracht en de mate van ontvankelijkheid voor Erasmus bepaalden, zoals in een paar recente publicaties is beklemtoond. Immers, iemand als Pedro de Osma (gest. 1480) -een contemporaine geestverwant van 'onze' Wessel Gansfort (1419-1489)- vertolkte in Spanje al voor de geboorte van Erasmus een gedachtegoed dat veel later werd gezien als het ei dat door Erasmus was gelegd en door Luther uitgebreed.⁴

Het Spaanse aandeel in de omvangrijke bewaard gebleven en uitgegeven correspondentie van Erasmus is overigens opvallend klein. In totaal zijn de brieven van slechts 24 Spaanse correspondenten (3,6%) bewaard gebleven, die bij in totaal 117 brieven waren betrokken (3,75%).⁵ Daarvan waren er 28 van en aan één Spaanse *penfriend*, Juan Luis Vives (1492-1540), oorspronkelijk uit Valencia afkomstig, maar grotendeels buiten Spanje verkerend en voor een belangrijk deel van zijn leven werkzaam in Brugge, waar hij ook zou overlijden. Erasmus' correspondentie met hem was dan wel van algemener strekking dan de Spaanse connectie, maar het is onmiskenbaar dat Vives aangaande de contacten tussen Erasmus en Spanje een scharnierfunctie vervulde. Vives bracht Erasmus in contact met enkele belangrijke Spaanse Erasmianen en via hem kreeg Erasmus informatie over het reactiepatroon in Spanje op zijn geschriften.

Aanzienlijk belangrijker voor de Spaanse connectie waren de brieven van en aan in

Spanje zelf werkzame geestverwanten en hun relaties: de zestien brieven van en aan Alonso de Valdés (ca. 1500-1532), wiens vroegtijdige dood aan de pest in Wenen een zware klap voor het Spaanse Erasmianisme betekende; de tien van en aan Juan de Vergara (1492-1557) die in 1535 door de Spaanse Inquisitie zou worden veroordeeld⁶ en secretaris was van Alonso de Fonseca (ca. 1475-1534) -sedert 31 december 1523 aartsbisschop van Toledo en dus ook primaat van Spanje-, die op zijn beurt bij acht brieven was betrokken, eenzelfde aantal als in de correspondentie met Alonso Manrique de Lara (ca. 1460-1538), aartsbisschop van Sevilla en Inquisiteur-Generaal van Spanje. Spanje, Spaanse aangelegenheden en Spanjaarden komen verder in een redelijk groot aantal brieven aan en van niet-Spaanse contacten van Erasmus voor, met een duidelijk kwantitatief hoogtepunt in vermeldingen tussen 1527 en 1530. Daarvan uitgaande is het mogelijk hier het thema Erasmus en Spanje als facet van Erasmus' persoonlijk leven te behandelen.

Eerste betrekkingen met Spanje

Erasmus' eerste uiting over iets wat met Spanje te maken heeft, dateert uit 1502; het zijn drie grafdichten ter gelegenheid van de dood van zijn beschermheer Hendrik van Bergen, waarin hij diens beide bedevaarten (in 1496 en 1502) naar Santiago de Compostela vermeldt.⁷ In de briefwisseling staan de eerste 'Spaanse' opmerkingen in verband met de Spaanse belangen van Filips de Schone (1478-1506), de zoon van Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk,

De uitbeelding van Erasmus op deze zestiende-eeuwse marmeren plaquette is waarschijnlijk gebaseerd op het Holbein-portret uit 1523. Boven de barett staat de naam Desiderius Erasmus en langs Erasmus' kin en linkerschouder het woord Roterodamus. De letters IDF onder het portret kunnen de signatuur van de maker zijn, maar zij kunnen ook verwijzen naar de zegswijze *In Dolia Figulinam* -aan de pot kent men de pottenbakker-, die voorkomt in de uitgave van Erasmus' *Adagia* uit 1508.

De plaquette behoort tot de collectie van het Museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag en is afkomstig uit het bezit van W.H.J. baron Van Westreenen (1783-1848).

die door zijn huwelijk met Johanna (1479-1555), de dochter van de Katholieke Koningen, zowel voor Aragón als voor Castilië de mogelijke troonopvolger was geworden nadat een aantal andere pretendenten vroegtijdig was overleden.

Om zijn aanspraken kracht bij te zetten, reisde Filips met zijn echtgenote in november 1501 naar Spanje.⁸ In zijn gevolg bevond zich onder anderen Frans van Busleyden, bisschop van Besançon (ca. 1467-1502), die als leermeester en vertrouweling tot Filips' *inner*

circle behoorde; hij overleed op 22 augustus 1502 in Toledo. Hoewel Erasmus deze prelaat waarschijnlijk nooit persoonlijk had ontmoet, was Erasmus waarschijnlijk wel tot diens netwerk gaan behoren en beschouwde hij Frans van Busleyden als een mogelijke begunstiger. 'En de dood ontnam mij ... de bisschop van Besançon, op wie ik mijn grootste hoop had gevestigd', schreef Erasmus kort nadat hij het overlijdensbericht had ontvangen.⁹ Het is de eerste referentie in Erasmus' briefwisseling die iets met Spanje te maken heeft. De zin-

snede over de hoop zou Erasmus later nog vaak gebruiken, onder andere in verband met Jean le Sauvage (1455-1518), een beschermheer die hierna nog aan de orde komt.

Kort tevoren had Erasmus wèl persoonlijk kennis gemaakt met een jongere broer van Frans, Jeroen van Busleyden (ca. 1470-1517). Eind 1503 verinnigde hun verstandhouding zich en opnieuw speelde de relatie tot Filips de Schone in dezen een rol. In dezelfde brief waarin Erasmus gewag maakt van zijn voorname een lofprijzing op die vorst te schrijven ter gelegenheid van diens aanstaande terugkeer uit Spanje, meldt hij zijn nader contact met Jeroen van Busleyden. In zijn op 6 januari 1504 aan het hof te Brussel gepresenteerde *Panegyriek* op Filips de Schone loofde Erasmus *en passant* diens betreurde leermeester Frans van Busleyden die hij met leermeesters van vorsten uit de klassieke oudheid vergeleek en, aldus Erasmus in een andere brief, een 'nooit voldoende geprezen man' was.¹⁰

Nadat zijn schoonmoeder Isabella van Castilië in 1504 was overleden, besloot Filips de Schone opnieuw naar Spanje te reizen teneinde zijn koningschap daadwerkelijk uit te oefenen. Ook deze reis zou voor Erasmus het teken van de dood krijgen, nu van de vorst zelf die in 1506 overleed. Aan Jeroen van Busleyden vertrouwde Erasmus zijn eerste reactie op het vorstelijk overlijden toe: 'Te zeer, helaas maar al te zeer, Spanje, hebt gij volhard, gij die immers eerst Frans van Busleyden, de aartsbisschop van Besançon, van ons hebt geroofd en nu, niet tevreden met het offer van zo'n vooraanstaand man, ook nog die vorst hebt opgeslokt dan wie, zo

hem slechts het leven zou zijn toegestaan, niets ter aarde ooit beter noch groter zou zijn geweest'.¹¹

Erasmus en Santiago de Compostela

In 1503 was inmiddels Erasmus' *Enchiridion* voor het eerst in druk verschenen, het handboekje voor de christen-strijder dat hij rond 1501 had geschreven en dat vooral na de druk van 1518 zeer populair zou worden. Daarin wordt met geen woord van Spanje als zodanig gerept, maar dat land kan wel in verband worden gebracht met wat Erasmus schrijft over heiligenverering: 'Sommige streken houden de Heilige Jacobus of de Heilige Johannes min of meer in ere'. Deze opmerking zou Erasmus nooit hebben kunnen maken zonder op de hoogte te zijn van de Spaanse Jacobusverering en de literaire traditie die daaraan ten grondslag lag. Die vertelt immers uitgebreid over Christus' apostel Jacobus Maior, de broeder van de apostel Johannes, beiden zoon van Zebedeus. Volgens de legende werd deze Jacobus begraven in het uiterste noordwesten van het Iberisch schiereiland, in Galicië, in de plaats die wij ook nu nog Santiago de Compostela noemen.

Zonder verdere context bezien, lijkt Erasmus' opmerking in het *Enchiridion* weinig zeggend, maar in de denkwereld van Erasmus heeft zijn mededeling betrekking op de Latijnse christenheid in haar totale omvang. Immers, op grond van het bijbelse verhaal over de wens dat de broers in het Koninkrijk Gods aan weerszijden van Christus zouden komen te zitten, kreeg Johannes in de latere traditie een plaats aan

de linkerzijde van Christus en Jacobus aan diens rechterzijde. Christus in het midden symboliseert dan Rome. Letterlijk vanuit het noorden bekeken, of in Rome met de rug naar het noorden staand, betekende dit dat Johannes stond voor het oostelijk bekken van de Middellandse Zee - Efese - en Jacobus voor het westelijk deel: Spanje, en dan natuurlijk bij uitstek Santiago de Compostela, in de regio die tot in het Scandinavische noorden al van oudsher bekend stond als Jacobsland.¹² Het is opvallend dat Erasmus in zijn aantekeningen bij het Nieuwe Testament de bewuste teksten geen bijzonder inhoudelijk commentaar heeft meegegeven. Wèl beweerde hij jaren later dat hij door de rondreizende franciscaan Medardus von Kirchen ten onrechte ervan was beschuldigd één van de bewuste teksten te hebben aangevuld zonder dat duidelijk aan te geven. Dat gebeurde in een preek tot een, in de woorden van Erasmus, 'meer dan analfabeet' gehoor dat zoiets dan ook voetstoots aannam.¹³

Een ogenschijnlijk losse flodder over Johannes en Jacobus blijkt dus een veelzeggende mededeling: Erasmus karakteriseerde de verering van heiligen als een verschijnsel dat zich in de hele christelijke wereld voordoet. Een eindje verderop laat hij duidelijk merken dat hij al dat heiligengeloof eigenlijk maar heidense afgoderij vindt, in ieder geval een volkse ziekte, een *morbis vulgaris*, zoals hij het een keer heeft omschreven. Zoals destijds mensen hun goden aanbaden, vereren nu christenen hun heiligen - een thema dat hij later vaak zou herhalen. De namen waren dan weliswaar veranderd, maar wat ermee werd bedoeld was hetzelfde gebleven.

Erasmus vond dat alles getuigen van een grote zwakheid die een goed christen zo snel mogelijk moest zien te overwinnen. Zoals Paulus zijn tijdgenoten een betere weg toonde, zo wenste Erasmus zijn tijdgenoten een betere weg te wijzen. Tegen het slot van zijn *Enchiridion* maant Erasmus zijn lezers om niet te vertrouwen op de uitgebreide aflaten die men in Rome of Santiago kon kopen. Hij veroordeelt dat dan wel niet, maar hij wijst erop dat het veel doeltreffender is om te proberen direct met God in het reine te komen.¹⁴

Zowel in zijn *Lof der Zotheid* als in enkele zijner *Colloquia* -om twee van Erasmus' bekendste geschriften met name te noemen- worden heiligenverering en bedevaarten aangevoerd. Ook de Spaanse Jacobusverering en de pelgrimstochten naar Santiago de Compostela komen daarbij een paar maal ter sprake. Herhaaldelijk heeft Erasmus getuigd bedevaarten en al dat soort geloofsuitingen volstrekt overbodig te vinden en in het bijzonder keurde hij overhaaste geloften dien-aangaande af; het is niet voor niets dat het eerste gesprek van de standaarduitgave der *Colloquia* juist dat thema tot onderwerp heeft. In een der bekendste gesprekken hierover, dat over de bedevaart uit devotie, komt de achteruitgang van bedevaarten naar Compostela aan de orde. Erasmus laat dan één van zijn personen zeggen dat Jacobus het in zijn naakte houten toestand koud had gekregen nu er niet zoveel kaarsen meer voor hem werden aangestoken. De goedgelovige pelgrim uit dat gesprek verzekert zijn sceptische gesprekspartner dat Jacobus desondanks voor hem als zijn gelovige pelgrim zou zorgen.¹⁵

Ook in enkele van zijn brieven en in diverse verhandelingen komen bedevaarten in het algemeen en die naar Compostela in het bijzonder in dezelfde toonaard ter sprake. Zo hekelde Erasmus in een brief de behoefte aan aflaatopbrengsten door op te merken dat Jacobus honger had gekregen. In een commentaar op een psalm herhaalt hij de parallel tussen heidens bijgeloof en christelijke heiligenvereringen en in één van zijn laatste geschriften, *Ecclesiastes*, een handleiding voor de prediker, rekende hij opnieuw af met het heidendom door de heidense mythologie tegenover de triomf der christelijke waarheid te stellen. In datzelfde werk herhaalde hij eens te meer zijn oordeel over uiterlijkheden: 'Het is heilzaam het vertrouwen op menselijke werken weg te nemen, zeker als zij niet uit geloof en liefde voortkomen, ... maar louter ceremonieel zijn, zoals ... lopen naar Compostela of Jerusalem'. Onder een voortdurende beklemtoning van de overbodigheid van dergelijke manifestaties, wilde Erasmus dat soort geloofsuitingen weliswaar niet verbieden, maar dat hij die uiterlijkheden ten zeerste wantrouwde, is duidelijk.¹⁶ Dat gold ook de praktijk van het opleggen van bedevaarten door wereldlijke instanties, zoals dat destijds met name in de Nederlanden gangbaar was; ook dan betekende het op stap gaan naar Jerusalem of het scheep gaan naar Santiago op zichzelf geen gerechtigheid, zoals Erasmus in een preek over een andere psalm opmerkt.¹⁷

Het liefst zag Erasmus dat het geld voor al dat reizen zou worden besteed om nooddrift in eigen omgeving te lenigen, een opvatting die hij duidelijk heeft geformuleerd in de

inleidende brief tot de *Enchiridion*-uitgave van 1518.¹⁸ Vooral achtte hij het onaanvaardbaar en onverantwoord dat mensen zo maar huis en haard in de steek lieten zonder zich om de zorg voor de achterblijvenden te bekommeren.¹⁹ Waar Erasmus zijn pijlen op de Jacobusverering richt, betekent dat dus geenszins een stimulans om naar Spanje te reizen.

De eerste Spaanse brief, najaar 1516:

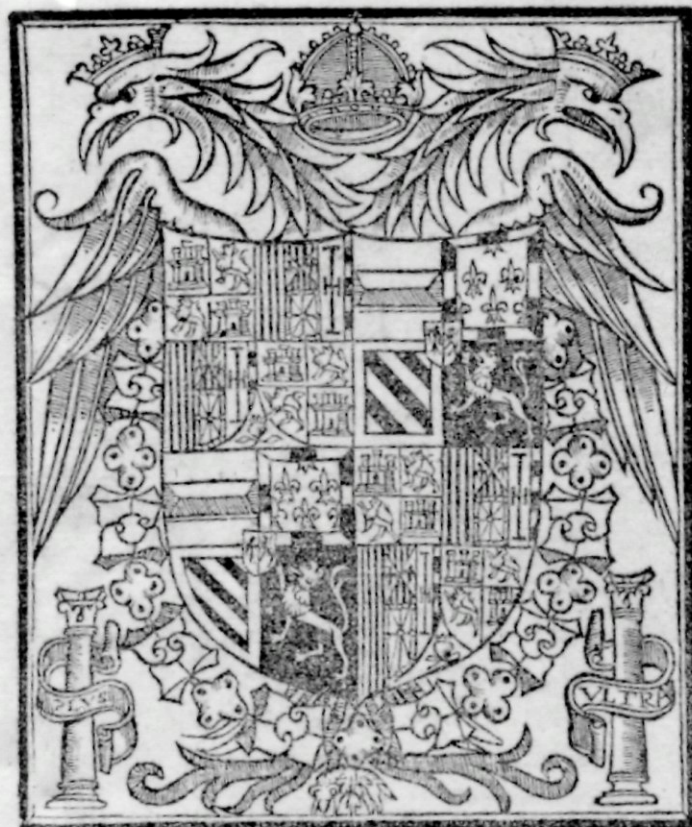
Alvar Gómez de Ciudad Real en Erasmus

Spanje als zodanig komt verder lange tijd nauwelijks in de correspondentie of in de werken voor. Alleen *en passant* wordt af en toe naar het land of zijn bewoners verwezen, zoals in 1514 in een opsomming over landen die Erasmus gastvrijheid hadden aangeboden, of, twee jaar later, over het Spaanse aandeel in de historische traditie die de Latijns-christelijke wereld vorm had gegeven. Datzelfde jaar verzuchtte Erasmus dat Italianen, Spanjaarden, Geten en Denen hem meer prezen dan zijn landgenoten die hem in kwaad daglicht stelden, maar ja, dat hongerige volkje was ook eigenlijk slechts voor de maag geboren. En in de *Lof der Zotheid* beweert Erasmus dat de Spanjaarden nummer één willen zijn als het om militaire reputatie gaat.²⁰

De eerste bewaard gebleven brief van een Spanjaard aan Erasmus is een kattebelletje uit het najaar van 1516, dat Alvar Gómez de Ciudad Real (1488-1538) hem onder het pseudoniem Alvarus Nemo -Alvarus Niemand- toestuurde. Gómez was een volleerd latinist en edelman die het echter om welke reden dan ook niet ver had gebracht aan het hof van prins Karel (V). Toen Karel op

Het titelblad van de door de Spaanse humanist Alexius Vanegas (1498/9-1562) verzorgde en becommentarieerde uitgave van Alvar Gómez' boek over de Ridderschap van het Gulden Vlies, toont het wapen van keizer Karel V. Om het wapenschild hangt het keten van de orde van het Gulden Vlies en de twee zuiltjes ter weerszijden dragen de persoonlijke spreuk van Karel V: Plus Ultra, steeds verder.

Gemeentebibliotheek Rotterdam, Erasmus collectie

ALVARI GOMEZ DE MILITIA principis Burgūdi quā uelleris aurei uocant, ad Charolū Cesarē eiusdē militiæ principē libri quīq;
AD MAGNUM item Philippū inuētutis principē in eiusdē uelleris locos obscuriores Alexij Vanegas breuis enucleatio. Mēse nouē. 1540

5 april 1516 tot koning van Spanje was uitgeroepen, had Gómez het gedicht *De militia velleris aurei* (Over de ridderschap van het Gulden Vlies) geschreven en aan Erasmus laten zien, die daarop met een lofdicht reageerde. Gómez' briefje uit het najaar van

1516 begeleidde een ander gedicht, waarmee hij via Erasmus in het gevlij probeerde te komen bij Luigi Marliano (gest. 1521), de net gekozen bisschop van het bisdom Tuy, gelegen in het noordwestelijke, Galicische deel van Spanje. Marliano verbleef op dat moment

evenals Erasmus in Brussel. Mogelijkerwijs was ook Gómez daar; in ieder geval was hij op de hoogte van de vriendschappelijke verstandhouding tussen Erasmus en Luigi Marliano, en waarschijnlijk behoorden zij alle drie tot de vriendenkring van Jeroen van Busleyden.

De context van het briefje met het gedicht blijft verder betrekkelijk duister. Over de afzender kan in dit directe verband niet veel meer worden gezegd dan dat hij zich -teleurgesteld in zijn perspectieven bij het hof- korte tijd nadien in Spanje op zijn bezittingen bij Toledo heeft teruggetrokken. Uit Spaanse bronnen blijkt dat hij zich daar verder op een zodanige manier aan de letteren heeft gewijd dat hij naar aanleiding van zijn aan paus Adriaan VI opgedragen poëem *Thalichristia* door de vooraanstaande Spaanse humanist en bijbelgeleerde Elio Antonio de Nebrija (1441/4-1522) in diens woord vooraf bij dat gedicht een 'Christelijke Virgilius' wordt genoemd. Over die Nebrija -leerling van de hiervoor genoemde 'pre-erasmiaan' Pedro de Osma en nauw betrokken bij het Spaanse veeltalige bijbelproject dat hierna nog nader aan de orde zal komen- heeft Erasmus zich in eerste instantie lovend uitgelaten, eerst in een brief aan Vives en vervolgens in zijn hier eerder al even aangestipte polemieek met Zuñiga, maar later zou Erasmus Nebrija's loyaliteit in twijfel trekken naar aanleiding van wat hij zelf overigens betitelde als een 'ruzie om niets'.²¹

Terug naar Alvar Gómez. Van hem zijn meer werken bewaard gebleven, waaronder een vertaling van Petrarca's *Triunfo de amor*. In de ogen van een jongere tijdgenoot was

Alvar Gómez de ideale Renaissance-mens, zowel soldaat als geletterde die zijn tijd zowel aan ridderlijke activiteiten als aan religieuze studies en dichtwerk besteedde. Gómez was in alle opzichten een christelijke ridder die zich van de nauwe relatie tussen ridderschap en religie bewust was, wat uiteraard ook al was gebleken uit zijn lofzang op het Gulden Vlies die door Erasmus zozeer was geprezen.²²

Een voorgenomen reis? Erasmus gaat niet naar Spanje (1517)

Het heeft weinig gescheeld of Erasmus zou in 1517 in het gevolg van de zoon van Filips de Schone, prins Karel, '*in Hispanias*' hebben gereisd, 'naar de Spanjes' zoals Erasmus de koninkrijken Aragón en Castilië placht te noemen. Kort daarvoor was Erasmus in aanraking gekomen met één van de hoogste landsheerlijke ambtsdragers in de Nederlanden, kanselier Jean le Sauvage. Door diens toedoen was Erasmus tot Raad van prins Karel verheven en uit dank schreef hij zijn *Opvoeding van een christelijk vorst*. Gelukkiger dan Alexander de Grote achtte Erasmus zijn heer en hij wenste hem ook wijzer. Natuurlijk, aldus Erasmus, zat Karel niet te wachten op goede raad, en zeker niet op die van Erasmus, maar juist om het publiek een beeld van de opperbeste vorst te tonen, had hij aan deze handreiking Karels naam gekoppeld.²³ Dit zijn de strijkes van een hoveling die zich in vorstelijke aandacht koestert, dus wat lag meer voor de hand dan dat Erasmus in het voetspoor van Le Sauvage de vorst naar Spanje zou vergezellen?

Ook buitenstaanders meenden dat Erasmus

de vorst zou moeten volgen. 'Ik heb de bisschop van Chieti opgezocht en met hem het middagmaal gebruikt', schreef Erasmus zijn Engelse vriend Thomas More (1478-1535) omstreeks 3 juni 1516 vanuit Brussel. Die bisschop was Giovanni Pietro Caraffa (1476-1559), op dat moment als pauselijk legaat op doorreis in Brussel en jaren later, vanaf 1555, paus Paulus IV. 'Hij is mij van ganser harte toegedaan en bewondert me', zo vervolgde Erasmus zijn bericht aan More, 'hij dringt bij vorst Karel erop aan dat ik hem zal vergezellen naar Spanje'.²⁴ Desalniettemin wist Erasmus in het voorjaar van 1517, toen Karel al bezig was zijn vertrek naar Spanje voor te bereiden, nog steeds niet of hij mee zou moeten gaan, en zo ja, wanneer hij dan moest vertrekken.²⁵

In de jaren daarvoor was Erasmus al een paar keer uitgenodigd naar Spanje te komen en wel door de op dat moment meest vooraanstaande kerkvorst van Spanje, kardinaal Francisco Ximénez de Cisneros (1436-1517), die als aartsbisschop van Toledo primaat, dat wil zeggen de hoogste kerkelijke autoriteit van Spanje was en door Erasmus als een vredemaker was geprezen. Ximénez nodigde vooral de bijbelgeleerde in Erasmus uit. In 1516 was Erasmus' Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament verschenen die op een kritische analyse van de Griekse tekst was gebaseerd.²⁶ Ximénez had al jaren eerder het initiatief genomen tot een breder opgezette bijbeluitgave die op alle oorspronkelijke teksten zou moeten zijn gebaseerd: de Polyglot-bijbel.²⁷ Geruchten over dat Spaanse project hadden Erasmus' uitgave onmiskenbaar versneld, wat de kwaliteit van de eerste druk

ervan niet ten goede was gekomen. Erasmus zag zich dan ook verplicht om die eerste overhaaste uitgave grondig te herzien 'opdat het in de toekomst een ander werk zij'. Het is zelfs niet uitgesloten dat hij deze noodzakelijke revisie als argument heeft gebruikt om juist *niet* naar Spanje te gaan.²⁸

De uitnodiging van Ximénez was dus hoogst pikant en Erasmus' afwijzende reactie moet in die context worden geplaatst. Zonder ooit Ximénez' uitnodiging expliciet te hebben beantwoord, liet Erasmus anderen merken geen goesting in Spanje te hebben: *non placet Hispania*, 'Spanje behaagt niet', zoals hij Thomas More vanuit Leuven liet weten. Op dezelfde dag schreef Erasmus een andere Engelse vriend dat prins Karel in Middelburg verbleef en van plan was vandaar naar Spanje scheep te gaan. Hijzelf daarentegen was naar Leuven verhuisd om daar te bezien welke plaats het meest geschikt zou blijken voor de hem reeds bedreigende, althans op zijn minst bestokende, ouderdom.²⁹

Hoe dan ook: toen Le Sauvage over land naar Spanje was vertrokken -de keizer nam de zeeroute-, schreef Erasmus op 23 augustus 1517 aan zijn levenslange vriend Beatus Rhenanus (1485-1547) vanuit Leuven: 'De kanselier [Le Sauvage] is onlangs naar Spanje vertrokken ... De kardinaal van Toledo [Ximénez] nodigt ons uit, maar ik heb geen enkele neiging te spanjoliseren'; Erasmus gebruikt hier het fantasie-grecisme *ἰσπανίζειν* (*hispanízein*).³⁰ Erasmus placht namelijk helemaal niet gunstig over Spanjaarden te denken, zoals hij eerder al had laten merken in een brief aan Thomas More. In Brussel had Erasmus ergens in 1516

of 1517 kennismemaakt met Juan Luis Vives, op dat moment een uit Spanje afkomstige geleerde in opkomst en later Erasmus' belangrijkste Spaanse connectie. Begin 1517 was Vives kennelijk naar Londen gereisd en was daar onder anderen bij Thomas More op bezoek gegaan. Dat is de context van Erasmus' opmerking: 'Als Vives herhaaldelijk bij je langs is geweest, zul je makkelijk begrijpen wat ik in Brussel heb ondergaan, waar ik -naast Italianen en Duitsers- dagelijks met zoveel Spanjaarden te maken had die me kwamen begroeten'. Ruim anderhalf jaar later blijkt hij nog steeds door Spanjaarden te worden lastiggevallen: 'Terwijl ik dit bezig ben te schrijven, heb ik een stelletje lastige Spanjaarden weggestuurd die mij hardnekkig te spreken proberen te krijgen; ik weet dat zij daardoor agressief worden, want dat is de aard van het volk. Terwijl ik probeer menselijk te zijn, wordt ik zo dus gedwongen minder menselijk te zijn.'³¹

Het blijft de vraag of Erasmus eigenlijk wel serieus heeft overwogen naar Spanje af te reizen. Nergens geeft hij daarover duidelijk uitsluit en zijn drukke besognes, met name de revisie van de uitgave van het Nieuwe Testament, doen vermoeden dat hij veel liever thuis wilde blijven. Evenmin is uit Erasmus' correspondentie op te maken of Le Sauvage of Jeroen van Busleyden veel aandrang op Erasmus hebben uitgeoefend om hen naar Spanje te vergezellen. Deze onzekerheid blijkt ook uit brieven van twee van Erasmus' vrienden, waarvan de ene -Guy Morillon- zeker wèl en de andere -Anton Nagel (Clava)- zeker niet naar Spanje zou gaan. Beiden behoorden tot de entourage van

Le Sauvage en beiden vroegen Erasmus tijdens diens verblijf aan het hof in Gent, toen het vertrek naar Spanje aanstaande leek, bij hen thuis in Gent langs te komen. Op grond van de brieven is geen eensluidende conclusie mogelijk. Waar van Nagel kan worden verondersteld dat hij Erasmus voor diens vermeende vertrek naar Spanje nog even wilde zien, geldt voor Morillon hetzelfde, maar dan andersom: wetend dat Erasmus in de Nederlanden zou achterblijven, wilde hij hem voor vertrek nog even zien en, net getrouwd zijnde, hem dan meteen ook aan zijn vrouw voorstellen; zijn brief hierover beëindigt Morillon met de woorden: 'Mijn vrouw roept me zonder ophouden naar bed'. Morillons vrouw reisde met hem mee naar Spanje, zoals blijkt uit Erasmus' reactie toen hij vernam dat Morillon in het toch zo hete Spanje had kougevat: 'moge tenminste zijn nimf hem bijstaan opdat hij niet helemaal aan kou ten onder zal gaan'.³²

Hofintriges houden Erasmus in Leuven

'Erasmus had mee kunnen gaan, met schitterende vooruitzichten. Doch hij sloeg het af. Een vertrek naar Spanje zou voor hem betekend hebben een langdurige afbreking van het onmiddellijk contact met de grote centra der boekdrukkunst, Bazel, Leuven, Straatsburg, Parijs, en dat zou weer betekend hebben een opschorting van het levenswerk, waartoe zijn zin hem dreef. Toen de vorst zich in het begin van juli naar Middelburg begaf, om zich daar in te schepen naar Spanje, vertrok Erasmus naar Leuven', aldus Huizinga.³³ Waar Huizinga het afslaan van Erasmus vandaan heeft, blijft verborgen, al

De aanval van Jacobus Lomis Stunica op het gedachtegoed van Erasmus werd samen met het verweerschrift van Erasmus hierop in één boek uitgegeven.

De plaats en het jaar van uitgave zijn niet in het boek vermeld, noch de naam van de drukker. Waarschijnlijk werd het boek in 1524 bij Froben te Basel gedrukt. Ook de drukke stijl van de versiering op de fraaie titelpagina wijst op een drukker van benoorden de Alpen. Gemeentebibliotheek Rotterdam, Erasmus collectie

heeft Erasmus later in een uitgebreide brief van 9 november 1517 aan zijn vertrouwde vriend Mark Lauwereijns (1488-1546) -wiens broer Thijs (gest. 1540) wèl was meegegaan-geschreven dat 'het hem had vrijgestaan met allerruimst vooruitzicht de Katholieke Koning te volgen', waarna hij refereert aan de uitnodiging van kardinaal Ximénez, die 'onlangs was gestorven'.³⁴ Erasmus hanteert in deze brief de titel 'Katholieke Koning' als benaming van Karel, waarmee hij verwijst naar 'Katholieke Koningen' als betiteling van Ferdinand van Aragón en Isabella van Castilië, wier waardigheid Karel in Spanje daadwerkelijk heeft overgenomen; daarvoor was Karel voor Erasmus altijd prins Karel.

Huizinga's conclusie berust grotendeels op de gang van zaken zoals die zich daadwerkelijk heeft afgespeeld en op Erasmus' eigen bewering dat hij de voorkeur eraan had gegeven in Leuven te blijven. Er was evenwel nog iets anders wat hem tot dat besluit heeft gebracht, namelijk de intriges ten hove waarmee Erasmus in Gent was geconfronteerd, wat blijkt uit de al eerder aangehaalde brief aan More: 'Eindelijk ben ik er achter gekomen wie er aan het hof voortdurend bezig is mij in kwaad daglicht te stellen. Het is de een of andere Parijse magister, die, in de hoop op het een of ander abdijtje, van de Carmelieten naar de Benedictijnen is overgegaan, zonder meer de grootste kwaadspreker van allen, en vervolgens benoemd tot suffragaan, dat wil zeggen namaak-bisschop, van Kamerijk.' Erasmus doelt hier op Jean Briselot (ca. 1447-1520), die in het voorjaar van 1517 tot biechtvader van Karel V was aangesteld. Briselot kleineerde Erasmus niet alleen aan

het hof zelf, 'maar er was werkelijk geen drinkgelag waarbij hij niet tegen Erasmus tekeerging'. 'Deze ongetwijfeld vrome man, die niet kon verdragen dat de heilige Christoforus en Sint-Joris werden aangevallen' nam daarbij met name de *Lof der Zotheid* op de korrel, waarin Erasmus juist de verering van die heiligen aan de kaak had gesteld. Terzijde zij opgemerkt dat Erasmus in dit verband verwijst naar een Franse vertaling van de *Lof* die aan de ergernis ten hove bijdroeg. Overigens was ook Erasmus niet zo blij met die vertaling omdat de vertaler zijn tekst niet altijd even goed had begrepen.³⁵

De zekerheid dat Briselot de vorst naar Spanje zou vergezellen was voor Erasmus, als hij in zijn hart eigenlijk helemaal niet meewilde, in ieder geval een goed voorwendsel om niet mee te gaan. Als hij wèl serieus van plan zou zijn geweest naar Spanje te gaan, was deze omstandigheid een goede, wellicht zelfs doorslaggevende reden om dat niet te doen. Hoe dan ook, Erasmus verkneukelde zich bij de gedachte dat de zeventigjarige Briselot daar in dat verre Spanje ongetwijfeld zou sterven. Ettelijke malen schreef hij te hebben gehoord dat Briselot de laatste adem had uitgeblazen; in werkelijkheid overleed de man pas na uit Spanje te zijn teruggekeerd, op 11 september 1520.³⁶

Hoezeer de toestand aan het hof Erasmus had beziggehouden, blijkt uit de brief die hij begin november 1517, enige maanden na het vertrek van Karel V, schreef aan zijn goede vriend Willibald Pirckheimer (1470-1530) in Neurenberg. Na in het kort zijn situatie in Leuven te hebben gekenschetst, vervolgt hij: 'Dat heb ik veel liever gewild dan prins Karel

naar Spanje te vergezellen, vooral toen ik had gemerkt dat het Hof in weet ik hoeveel facties was verdeeld: Spanjaarden, Marranen [christelijk gedoopte Spaanse joden die toch aan het jodendom vasthielden, door Erasmus 'occulte Joden' genoemd³⁷], *Civerici* [aanhangers van Willem van Croij, prins van Chièvres (1458-1521), op dat moment de meest invloedrijke hoveling die ervoor had gezorgd dat Briselot Karels biechtvader was geworden³⁸], Fransen, keizerlijken [aanhangers van Karels grootvader, de Duitse keizer Maximiliaan], Napolitanen, Sicilianen en wat al niet meer? ... Hier [in Leuven] leef ik dan wel misschien ten koste van mijn eigen beurs, maar ik wil hier toch nog enige maanden blijven, deels om wat lopend werk af te maken, deels om te zien hoe de weidse vooruitzichten zich zullen ontwikkelen die de kanselier van Bourgondië, Jean le Sauvage, mij in naam van de vorst kort voor zijn vertrek heeft voorgespiegeld. Hij is evenzeer erudiet als patroon van alle geleerden'.³⁹ Le Sauvage had Erasmus namelijk namens Karel [V] begin oktober 1516 een bisschopszetel in het vooruitzicht gesteld, want, zoals Erasmus later naar aanleiding daarvan zou opmerken: 'voor dat soort lieden is het eenvoudiger iemand bisschop te maken dan hem beloofd geld te betalen'. In eerdere instantie had hij die belofte van de kanselier enigermate bespottelijk gemaakt, waarschijnlijk vooral omdat het een Siciliaans bisdom betrof.⁴⁰ Toch beschouwde Erasmus Le Sauvage 'als ware hij mijn heilig anker' op wie hij zijn opperste hoop had gevestigd.⁴¹

De vorstelijke reis naar Spanje zou Erasmus slechts bitterheid opleveren. Niet alleen ver-

loor hij zijn goede vriend Jeroen van Busleyden die met Le Sauvage over land naar Spanje trok maar onderweg op 27 augustus 1517 in Bordeaux stierf, ook zijn patroon Le Sauvage zou in het verre Spanje op 7 juni 1518 in Zaragoza overlijden. De eerste bewaard gebleven reactie van Erasmus op het overlijden van Jeroen van Busleyden lijkt een beetje op eigen schuld, dikke bult: 'Busleyden is aan de pleuris overleden, zuur voor mij, maar zijn lot was bijna zelfs verdiend omdat hij noch gewoon van zijn goederen wilde genieten, noch zich door het voorbeeld van zijn broer door Spanje heeft laten terugschrikken'.

De erfenis van Jeroen van Busleyden heeft Erasmus heel wat kopzorgen bezorgd doordat de nalatenschap de stichting beoogde van het *Collegium Trilingue* -dat pas twee jaar later na veel geharrewar in Leuven zou worden verwezenlijkt-, een instituut waar de drie talen zouden worden bestudeerd die Erasmus voor fundamentele bijbelstudie absoluut noodzakelijk achtte: Hebreeuws, Grieks en Latijn. Was dat niet het ideaal dat ook Ximénez voor ogen had gestaan en dat in Spanje in 1525 de inspiratiebron was voor de oprichting van het drietalig instituut aan de eveneens door Ximénez gestichte en in 1508 geopende universiteit te Alcalà de Hénarès? Juist de Latijnse naam van Alcalà leverde de naam van de evenzeer door Ximénez gestimuleerde Polyglot-bijbel, die *Complutense* wordt genoemd.⁴²

Het eerste bericht over de dood van Le Sauvage is in de correspondentie te vinden in de brief die zijn Leuvense collega Maarten Dorp op 14 juli 1518 aan Erasmus,

op dat moment verblijvend in Basel, schreef: 'Ik weet dat het overlijden van de voortreffelijke kanselier van Bourgondië je door anderen is bericht, dus is het zaak je verdriet niet te verergeren'. Het was een zware klap voor Erasmus, die veel van deze weldoener had verwacht. Later schreef Erasmus een bericht uit Spanje te hebben ontvangen dat hij ruimschoots zou zijn bedeed als de kanselier slechts drie maanden langer had geleefd.⁴³ Het was een schrale troost.

Contacten van verre

De uitnodigingen van kardinaal Ximénez -en van degenen die Erasmus mogelijkerwijs kort na Ximénez' dood in 1517 hebben benaderd-⁴⁴ betekenden meer dan een poging een befaamd bijbelgeleerde van elders bij een eigen project te betrekken. Zij getuigden ook van Erasmiaanse gezindheid. Hoe broos de invloed daarvan was, blijkt uit een paar opmerkingen in een brief die Erasmus op 2 augustus 1520 vanuit Leuven schreef: 'Spanje bezit nu ook een Lee [Edward Lee (1482?-1544), de luidruchtigste criticus van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament⁴⁵]. Een zekere Zuñiga heeft, naar ik hoor, een tamelijk giftig boek tegen mij ... geschreven. Wijlen de kardinaal van Toledo [Ximénez dus] had het hem verboden. Nu hij is gestorven, heeft Zuñiga zijn venijn uitgestort. Ik heb het werk nog niet gezien. Ze houden het voor me verborgen opdat het boek mij niet in handen komt.' Ximénez had Zuñiga overigens niets verboden, maar hem aangeraden zijn geschrift eerst aan Erasmus voor te leggen alvorens het te publiceren. Op 21 juni 1521 schreef Erasmus dat Zuñiga's

commentaar hem eindelijk onder ogen was gekomen.⁴⁶

Dit was het begin van een felle polemiek waarin allerlei andere factoren een rol zouden spelen. In een latere fase van de discussie veronderstelde Erasmus zelfs dat zijn oude vijand Lee -op dat moment gezant in Spanje- monniken uit Salamanca opstookte om Erasmus' werk aan te vallen; bovendien zou Lee met een allergiftigst boek hebben geprobeerd de keizer tegen Erasmus op te zetten.⁴⁷ Helaas is er niets van dat boek bewaard gebleven en het is zeer de vraag of het inderdaad ooit is verschenen. In ieder geval had één van de hoogst geplaatste correspondenten van Erasmus, Mercurino Gattinara (1465-1530), kanselier van Karel V en in die jaren de feitelijke machthebber in Spanje, niets over dat boek gehoord, 'maar ik ken niemand die al zolang bezig is je schade te berokkenen. Toch zal het zo zijn dat het hem nergens in Spanje zal zijn toegestaan iets te publiceren alvorens het geschrift tijdig is gezien en onderzocht, want bij de Spanjaarden is men uiterst behoedzaam om te voorkomen dat iedereen zijn dromen in druk zou kunnen laten verschijnen. Werd dat bij de Duitsers maar even goed in de gaten gehouden!'⁴⁸ Hoe dat ook zij, in Spanje waren niet alleen het Nieuwe Testament met de aantekeningen en latere parafrasen velen een doorn in het oog, maar moesten ook andere werken zoals de *Lof der Zotheid*, de *Colloquia* en het *Enchiridion* het ontgelden, temeer omdat zij, in het Spaans vertaald, veel lezers trokken. Zoals hiervoor al is aangestipt, stelden vooral vertegenwoordigers van de Spaanse kloosterorden zich uiterst kritisch op; zij wensten

Tot in de jaren twintig van de zestiende eeuw werd veel van Erasmus' werk in het Spaans vertaald en bij Spaanse uitgevers gedrukt. Na 1535 is dat veranderd, zoals onder meer te zien is aan het titelblad van de vertaling van *De Silenen van Alcibiades*. Het voor de Spaanse markt bedoelde boek uit 1555 verscheen bij de Antwerpse drukker Martin Nuijts en zal tegen de stroom in en mogelijk clandestien uiteindelijk Spanje hebben bereikt. Het zwierige embleem met de twee zwanen en daarom heen de spreuk Vroomheid is voor de mens de veiligste deugd, heeft niets met de tekst te maken; het is het drukkersmerk van Nuijts.

Biblioteca Nacional, Madrid

SILENOS
De Alcibiades, compuestas
por el muy famoso Doctor Desiderio Erasmo Roterodamo : y agora
nueuamente de Latin en lengua
Castellana traduzidos, por el
Maestro Bernardo

Perez

PASCUAL GAYANES

EN ANVERS
En casa de Martin Nucio, a la enfe-
ña de las dos Cigüeñas:
1555.

Erasmus' werken uit te bannen. Even duidelijk was het dat Erasmus op hooggeplaatste aanhang kon bogen. Zelfs de Inquisiteur-Generaal Manrique de Lara was Erasmus goedgezind: hij had de Spaanse vertaling van het *Enchiridion* geautoriseerd. Op zijn initiatief -en in zijn huis- werd er in 1527 een bijeenkomst in Valladolid georganiseerd waar de klachten van de orden zouden worden behandeld, die in 21 *propositiones* (stellingen) waren samengevat.⁴⁹ Een andere Spaanse

grootheid, de bejaarde Diego López Pacheco (gest. 1529), titulair-grootmeester van de Orde van Santiago en één van de meest voor-
aanstaande vertegenwoordigers van de spirituele vernieuwing van de franciscaanse Derde Orde in Spanje, betreurde het vanwege zijn leeftijd en slechte gezondheid niet in staat te zijn om Erasmus in Valladolid te verdedigen tegen de zijns inziens onterechte aanvallen: 'met zulke beschermers, mijn Erasmus, is het onmogelijk niet te winnen',

aldus schreef Alonso Valdés Erasmus in juni 1527 vanuit Valladolid.⁵⁰

Nadat vier van de 21 stellingen waren behandeld, werd de discussie op 13 augustus 1527 wegens de pest gestaakt om nooit meer te worden hervat. De eerste resultaten van de beraadslagingen waren voor de Erasmianen bemoedigend geweest en Karel V zelf, die toen in Spanje verbleef, liet Erasmus zelfs weten diens inspanningen voor de eenheid van de *universa respublica Christiana* op hoge prijs te stellen. In zijn meteen ook in het Spaans vertaalde brief merkte de keizer bovendien op dat hij weliswaar had gelezen dat er wel eens wat nadeligs over Erasmus' werken werd gezegd, maar dat uit een met zijn instemming uitgevoerd onderzoek was gebleken dat er niets gevaarlijks in Erasmus' werk school. Meer nog, aangaande 'Valladolid' beweerde Vergara dat Karel Erasmus 'alleropenlijkst' steunde, zoals de keizer zelf Erasmus al eerder had verzekerd van zijn bescherming tegen diens criticasters aan het hof.⁵¹ Dat bleek op den duur overigens slechts betrekkelijke zekerheid te betekenen, want enige tijd later schreef Erasmus dat Karel zelf beducht was voor zijn tegenstanders. Achteraf zou hij verzuchten dat de keizer en de aartsbisschoppen deze treurige beweging dan wel een beetje hadden getemperd maar niet hadden tegengehouden.⁵²

Ondanks het voor Erasmus betrekkelijk positieve verloop op de zittingen in Valladolid, betekenden de daar aan de orde gestelde stellingen toch het begin van een verbitterde pennenstrijd die Erasmus zelf entameerde door een *Apologia ad monachos Hispanos*, een 'Verweerschrift tegen de

Spaanse monniken' te schrijven -in het bijzonder tegen de dominicanen aan het hof en tegen de franciscanen in het bolwerk van Spaanse geleerdheid Salamanca.⁵³ Het is natuurlijk onzin te veronderstellen dat het Erasmiaanse humanisme in Spanje betere kansen zou hebben gehad als Erasmus niet openlijk op de kritiek van de monniken had gereageerd. Hoogstens zouden de critici van dat humanisme een minder duidelijk mikpunt hebben gehad. Zelfs vrienden van Erasmus betreurden zijn apologie, al bleven zij trouw aan zijn gedachtegoed.

Evenals zijn voorganger Ximénez probeerde de nieuwe aartsbisschop van Toledo, Alonso de Fonseca, Erasmus over te halen naar Spanje te komen en zich dan in Alcalá te vestigen waar hem een huis ter beschikking zou staan. Zonder twijfel was Fonseca een der meest bewuste Erasmianen in Spanje. Hij deelde ook de studieuze overtuigingen van Erasmus; voordat hij met Erasmus in contact was gekomen had hij als aartsbisschop van Santiago de Compostela zowel daar als in zijn geboortestad Salamanca een speciaal college gesticht ter bevordering van de studie der *bonae literae*, stichtingen die Erasmus later in een brief aan Fonseca zou vergelijken met gelijksoortige activiteiten van zijn grote Engelse vriend John Fisher in Cambridge.⁵⁴ Als dank voor zijn gezindheid droeg Erasmus in 1529 de grote tiendelige Augustinusuitgave op aan Fonseca.⁵⁵

Naar aanleiding van de Spaanse uitnodigingen schreef Erasmus in 1527 aan zijn Engelse vriend Wolsey dat de lui uit Spanje die hem uitnodigden geen enkele landstreek konden noemen waar Erasmus' naam een

gunstiger klank had bij hetzij vorsten, kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders dan wel priesters der letteren.⁵⁶ Desalniettemin wees Erasmus de uitnodigingen van de hand, onder meer met het oog op zijn leeftijd. Hij zou staande op de barricade in Basel moeten sterven en in die omstandigheid maakte zijn Baselse drukker Frobenius, wiens huis hij deelde, zijn verblijf uiterst aangenaam, onder andere door de strijder van wapenen te voorzien.⁵⁷

Spanje blijft Erasmus verre

Terwijl de discussies om zich heen grepen, stierf een aantal van de meest vooraanstaande exponenten van het Spaanse Erasmianisme vroegtijdig, terwijl ook het vorstelijk hof bij afwezigheid van de koning en diens gedeeltelijk Erasmiaans gezinde entourage van karakter veranderde. Dat de stemming niet onverdeeld gunstig was voor Erasmiaanse uitingen blijkt uit de veroordeling van de *Diálogo de doctrina christiana*, in 1529 geschreven door Juan de Valdés (1509/10(?)-1541), de jongere broer van Alonso de Valdés met wie Erasmus vrij vaak correspondeerde. Geen werk was meer doortrokken van Erasmus' denken dan dit geschrift van een twintigjarige jongeman die de status van student nauwelijks was ontstegen. Zelf preeft Erasmus Valdés omdat hij zijn studies zo inrichtte, dat hij elegante geletterdheid met christelijke ernst wist te verbinden; immers, wat betekende geleerdheid zonder vroomheid? Valdés wachtte de veroordeling niet af en zocht in 1531 zijn toevlucht in Italië. Dat was maar goed ook, want Valdés' dialoog was niet alleen doortrokken van Erasmiaans gedachtegoed, maar

bevatte in wezen ook vertaalde parafrases van een aantal geschriften van Luther en andere Duitse reformatoren.⁵⁸

Zoals hier al in het begin is opgemerkt, hebben dergelijke veroordelingen -er werden ondanks Fonseca en Inquisiteur-Generaal Manrique de Lara meer mensen van Erasmiaanse snit aangeklaagd en veroordeeld- niet meteen het einde van het Erasmianisme in Spanje betekend, maar zij waren wel een duidelijke indicatie van de veranderingen in het intellectuele klimaat, dat overigens eerder eigenlijk ook helemaal niet zo gunstig was voor lieden die op de wijze van Erasmus de studie der klassieke letteren met bijbelstudie wensten te combineren. Op 30 juli 1534 schreef Erasmus vanuit Freiburg im Breisgau zijn Antwerpse naamgenoot Erasmus Schets dat hij via Vives vanuit Brugge had vernomen dat de keizer, Karel V dus, in Spanje enkele vooraanstaande geestverwanten in de kerker had geworpen. 'Wij verwachten het Rijk der Franciscanen', luidde Erasmus' concluderend commentaar, waarmee hij eens te meer de orde hekelde die hem al zo vaak had dwarsgezeten en die zich volgens Erasmus op dat moment in de gunst van Karel V kon verheugen.⁵⁹ Erasmus had dat alles zelf waarschijnlijk maar al te goed gevoeld, zodat het hem, ondanks de moeilijkheden die hem ook daar wachtten, beter uitkwam benoorden de Pyreneeën te blijven.

AFKORTINGEN

Allen etc.: P.S. Allen, H.M. Allen en H.W. Garrod (eds.), *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami* I-XI; XII: Register (Oxford 1906-1958).

ASD: ASD: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata, ed. J.H. Waszink e.a., Ordinis I-[IX], T. 1- (Amsterdam 1969-).

CE: Peter G. Bietenholz and Thomas B. Deutscher (eds.), *Contemporaries of Erasmus: a biographical register of the Renaissance and Reformation* (3 vols.; Toronto etc. 1985-1987).

NOTEN

1. Qua tekst en annotatie bijgewerkte versie (met dank aan Nora Schadee) van een oorspronkelijk in het Spaans en het Levantijs-Spaans vertaalde bijdrage in: [Chr. van der Heijden (ed.)], *Humanismo y Reforma en el siglo XVI* (Valencia 2002) 73-87: 'Erasmus y España' (Spaans); 295-301: 'Erasmie i Espanya' (Levantijs); zie ook de catalogus van de gelijktijdig in Salamanca gehouden tentoonstelling *Erasmus en España. La recepción del Humanismo en el primer Renacimiento español* (Salamanca 2002).

2. De pennenstrijd begon met Jacobus Lopus Stunica, *Annotationes contra Erasmus Roterodamum in defensione tralationis Novi testamenti* (Alcalà 1520); vgl. nog steeds A. Bludau, *Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben des Neuen Testaments und ihre Gegner*. Biblische Studien VII.5 (Freiburg im Breisgau 1902) 125-140.

3. Marcel Bataillon, *Érasme et l'Espagne. Recherches sur l'histoire spirituelle du XVIe siècle*, préface de Jean-Claude Margolin (Genève 1998) 540; 743-780, Ch. XIII: *L'Érasmisme condamné*; 819-844: over Cervantes; vgl. J.J. Poelhekke, *Vijfhonderd jaar Erasmus* (Nijmegen z.j.[=1969]) 19-26; men zie ook: Sebastián García Martínez, 'El Erasmismo en la corona de Aragón en el siglo XVI', in: J. IJsewijn en A. Lasada (ed.), *Erasmus in*

Hispania. Vives in Belgio. Colloquia Europalia 1 (Leuven 1986) 215-290, waarin blijkt dat 1535 het omslagpunt van Erasmiaanse activiteit was.

4. José C. Nieto, *El Renacimiento y la otra España. Visión cultural socioespiritual* (Genève 1997) 71: Si Erasmo "puso el huevo y Lutero lo empolló", ya antes en España Osma lo había oyesto pero no sabemos quienes fueron sus polluelos: 'Als Erasmus 'het ei legt en Luther het uitbroedt', had Osma dat in Spanje al eerder vernomen maar weten we niet wie zijn kippetjes waren' (de oudste vermelding van deze uitdrukking stamt van Erasmus zelf die haar aan de franciscanen toeschreef, Allen V, 608-610, nr. 1528, aan Johannes Caesarius (Basel, 16 december 1524), ll. 11-17); vgl. Marcelino Menéndez Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles* (2 dln.; Madrid 1965 [=1880-1882]) 566-582; 568: verwijzing naar Gansfort; en vooral Lu Ann Homza, *Religious authority in the Spanish Renaissance* (Baltimore 2000), i.h.b. xviii-xx en 219-221, nn. 25-34.

5. L. Voet, 'Erasmus and his correspondents', in: J. Sperna Weiland and W.Th.M. Frijhoff (red.), *Erasmus of Rotterdam. The man and the scholar* (Leiden etc. 1988) 195-202 (n.b.: niet één correspondent bij 7 en twee bij 8, maar drie correspondenten bij 8 brieven betrokken); de Spaanse betrekkingen (niet bij Voet): Alvar Gómez de Ciudad Real (1488-1538), A.506; Juan de la Parra (gest. ca mei 1521), A.917; Pedro Ruiz de la Mota (gest. ca 19 sept. 1522), A.1273; Luis Núñez Coronel (gest. 1531), A.1274; Felipe Nicola (bekend tussen 1522 en 1530), A.1701; Pedro Juan Olivar (gest. na 8 januari 1553), A.1791; Francisco de Vitoria (gest. 12 augustus 1546), A.1909; Inigo López de Mendoza y Zuñiga (gest. 1535), A.2705 (elk één brief); Catharina van Aragón (1485-1536), A.1727 (opdrachtsbrief *Christiani matrimonii institutio*),

A.1960; Cristobal Mexia (bekend tussen 1529 en 1533), A.2299, A.2892; Pero Mexia (1499-1551), A.2300, A.2893; Alonso Fernandez de Madrid (ca 1475-1559), A.1904, A.1969 (elk twee brieven); Diego Gracián de Alderete (bekend tussen 1519 en 1563), A.1913, A.1970, A.2297; Juan de Valdés (1509/10-1541), A.1961, A.2127, A.2251; Antonio Hoyos de Salamanca (gest. 1551), A.2098, A.2104, A.2118 (elk drie brieven); Francisco de Vergara (gest. 1545), A.1876, A.1885, A.2125, A.2254 (vier brieven); Juan Maldonado (ca 1485-ca 1554), A.1742, A.1805, A.1908, A.1971, A.2250; Alonso Ruiz de Virvés (1493-1545), A.1786, A.1838, A.1968, A.2523, A.2641 (beiden vijf brieven); Alonso de Fonseca (ca 1475-1534), bisschop van Santiago de Compostela (1506/8), vanaf 31 december 1523 aartsbisschop van Toledo en primaat van Spanje, A.1748, A.1813, A.1874, A.2003, A.2134, A.2157, A.2253a [XI, xxv], A.2562; Alonso Manrique de Lara (ca 1460-1538), A.1846, A.1864, A.1877, A.1879, A.1888, A.1967, A.1980, A.2301; Juan Ginés de Sepúlveda (1490-1573), A.2637, A.2701, A.2729, A.2873, A.2905, A.2938, A.2951, A.3096 (elk acht brieven); Juan de Vergara, secretaris van Fonseca (1492-1557); A.1277, A.1312, A.1684, A.1814, A.1875, A.2004, A.2133, A.2253, A.2563, A.2879 (tien brieven); Alonso de Valdés (ca 1500-1532), A.1807, A.1839, A.1907, A.1986 (wrsch.), A.2018, A.2050 (wrsch.), A.2109, A.2126, A.2163, A.2198, A.2252, A.2292, A.2349, A.2381 (wrsch.), A.2469, A.2528 (zestien brieven); Luis Vives (1492-1540), A.927, A.1104, A.1108, A.1111, A.1222, A.1256, A.1271, A.1281, A.1303, A.1306, A.1362, A.1455, A.1513, A.1531, A.1613, A.1665, A.1732, A.1792, A.1830, A.1836, A.1847, A.1889, A.2040, A.2061, A.2208, A.2502, A.2777, A.2932; vgl. Allen IV, 620-632, Appendix XV, the Heine collection: vijf brieven tussen Vergara en

Zuñiga; Allen VI, 494-502, Appendix XVIII: zes brieven van Vergara en anderen waarin over Erasmus of diens werk wordt geschreven.

6. Homza, *Religious authority*, 1-48: 'The trial of Juan de Vergara'.

7. C. Reedijk, *The poems of Desiderius Erasmus* (Leiden 1956) 262-264, nrs. 64 en 65, vgl. H. Vredeveld (ed.), *Carmina*. ASD I.7 (Amsterdam etc. 1995) 160-161, 451-453: nrs. 39-40, 137, zie ook: Gilbert Tournoy, 'The lost third epitaph for Henry of Bergen, written by Erasmus', *Humanistica Lovaniensia* 33 (1984) 106-115.

8. Jean-Marie Cauchies, *Philippe le Beau. Le dernier duc de Bourgogne*. Burgundica VI (Turnhout 2003) 135-142.

9. Allen I, 380-381. nr. 172, aan Willem Herman (Leuven, september 1502), ll. (2)3-4.

10. Allen I, 362-364, nr. 157, aan Jacob Voecht (Tournhem, 17 juli 1501) ll. 59-63: kennismaking met Jeroen van Busleyden te Orléans; Allen I, 393-395, nr. 178, aan Willem Herman (Leuven, 27 november 1503), ll. 8-10: Panegyriek; 11-15: nade-re verstandhouding met Jeroen van Busleyden; vgl. Allen I, 385-397. nr. 179, aan Nicolaas Ruistre (Antwerpen(?), februari 1504), voorwoord tot de Panegyriek; Allen I, 398-403, nr. 180, aan Jean Desmarais (Antwerpen, februari 1504), ll. 181-185: over de vermelding in de Panegyriek van Frans van Busleyden; vgl. O. Herding (ed.), *Panegyricus ad Philippum Austriae Ducem*. ASD IV.1 (Amsterdam 1974) 3-21: Einleitung; 23-93: tekst; over Frans van Busleyden: 61-62; 79, ll. 115-134; 720-728; vgl. Cauchies, *Philippe le Beau*, 140-141 (overlijden Busleyden), 226 en n. 38; 240-243 (Panegyriek).

11. Allen I, 434-435, nr. 205, aan Jeroen van Busleyden (Bologna, 17 november 1506), ll. 6-11.

12. Over de Spaanse Jacobusverering: J. van Herwaarden, *Op weg naar Jacobus* (Hilversum

1992); de bedoelde bijbelpassage: Mattheüs 20:20-28 (de moeder van Johannes en Jacobus vraagt Christus over de positie van haar zoons); Marcus 10:35-45 (de broers vragen zelf naar hun positie).

13. Allen IX, 309-312, nr. 2516, aan Johann Botzheim (Freiburg im Breisgau, 5 augustus 1531), ll. 41-76: de *momus bicornis*, oftewel de suffragaan van Constanz (de bisschop van Botzheim), vertelt Erasmus over de prediker en diens aanval op de Mattheüs-tekst, i.h.b. ll. 65-70; 75-76. Volgens mij gaat het hier om de franciscaanse prediker Medardus von der Kirchen (CE II, 415 met hetzelfde vermoeden), waarover Erasmus' vriend Botzheim hem al vanuit Überlingen had geschreven (Allen VIII, 421-422, nr. 2310, Johann Botzheim aan Erasmus (Überlingen, 13 april 1530), ll. 13-20) en die tijdens de Rijksdag van Augsburg in het bijzijn van koning Ferdinand een voor Erasmus beledigende preek had gehouden (Allen IX, 86-87, nr. 2408, Adriaan Wiele aan Erasmus (Augsburg, 16 november 1530), ll. 5-18; Erasmus ezel - *asinus* - genoemd); hij komt voor in een aantal andere brieven: Allen IX, 278-279, nr. 2503, Johann Fabri (bisschop van Wenen) aan Erasmus (Wenen, 21 juni 1531), ll. 1-5: in ongenade bij de bisschop en anderen aan het hof van Ferdinand; Allen IX, 279-280, nr. 2504, Bernhard von Cles aan Erasmus (Praag, 25 juni 1531), ll. 25-34: stelt Erasmus over optredens van Medardus gerust; Allen X, 10, nr. 2640, Botzheim aan Erasmus (Überlingen, 6 april 1532), ll. 6-11, met als identificatiepunt de relatie met de omgeving van Ferdinand, zijn *petulantia* en vooral het in één adem noemen met *Momus bicornis*; Erasmus was dusdanig gepikeerd dat hij een nieuw *Colloquium* helemaal aan Medardus wijdde onder de titel *Concio sive Medardus*, voor het eerst gedrukt in de *Colloquia*-uitgave van 1531 (Allen IX, 371-377, nr. 2566,

Maarten Lypsius aan Erasmus (Lens Sainte Croix, november 1531), ll. 79-86; ASD I.3, 653-666; *The Colloquies of Erasmus*, translated by Craig R. Thompson (Chicago-Londen 1965) 462-478: 'The Sermon or Merdardus'), vgl. tenslotte Allen X, 79-83, nr. 2700, aan Karel Utenhove (Freiburg im Breisgau, 9 augustus 1532), ll. 19-33.

14. Erasmus von Rotterdam, *Epistola ad Paulum Volzium ... Enchiridion militis christiani ...*, übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Werner Welzig. Erasmus von Rotterdam, *Ausgewählte Schriften I* (Darmstadt 1968) 176-181 (Johannes en Jacobus); 364-365 (verzoening i.p.v. aflaten); L.-E. Halkin, F. Bierlaire, R. Hoven (ed.), *Colloquia*. ASD I.3 (Amsterdam 1972) 422, in: *Exorcismus sive spectrum*, ll. 193-195; 198.

15. Halkin-Bierlaire-Hoven (ed.), *Colloquia*, 147-150: *De votis temere susceptis*; 328: gelofte in het gesprek 'Schipbreuk' (*Naufragium*); Desiderius Erasmus, *Gesprekken/Colloquia*, vertaald door Jeanine de Landtsheer (Amsterdam 2001) 11-15; 163-173: Lichtzinnige geloften; Schipbreuk; *The Colloquies of Erasmus*, translated by Craig R. Thompson (Chicago-Londen 1965) 4-7; 138-146: Rash vows; Shipwreck; vgl. een passage met dezelfde strekking in Allen IV, 1202, brief aan Jodocus Jonas (Leuven, 10 mei 1521) ll. 215-218; Desiderius Erasmus, *Gesprekken*, 311, waar de vertaalster helaas het 'kouder dan gewoonlijk' als omschrijving van de toestand van Jacobus niet heeft overgenomen; Thompson, *Colloquies*, 288-289, waar de betreffende passage wel correct uit het Latijn is vertaald; Halkin-Bierlaire-Hoven (ed.), *Colloquia*, 470-494: *Peregrinatio religionis ergo*, 471, l. 44; 494, l. 879.

16. Allen VIII, 382-385, nr. 2285, aan Johann Rinck (Freiburg, 17 maart 1530), l. 94; R. Stupperich (ed.), *Enarratio Psalmi XXXIII*. ASD

V.3 (Amsterdam etc. 1986) 118-119, ll. 880-911; Jacques Chomarat (ed.), *Ecclesiastes* III. ASD V.5 (Amsterdam etc. 1994) 72-76, ll. 400-468; 306-308, ll. 373-412; 308, ll. 389-393.

17. Ch. Béné (ed.), *In psalmum quartum concio*. ASD V.2 (Amsterdam-New York-Oxford 1985) 183-188: Introduction; 191-276: tekst; 262, ll. 235-238; vgl. J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke recht-spraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca 1300-ca 1550)* (Assen-Amsterdam 1978), daarin nog niet deze verwijzing, wel een opmerking over Erasmus en zijn houding t.a.v. bedevaarten: p. 416 en n. 60, p. 593.

18. Allen III, 361-377, nr. 858, aan Paul Volz (Basel, 14 augustus 1518), ll. 405-414; Erasmus, *Een portret in brieven*, vertaald en bezorgd door Jan Papy, Marc van der Poel en Dirk Sacré (Amsterdam-Mortsel 2001) 177-212: aan Paul Volz (vertaling van Jan Papy enigermate door mij bijgesteld), 199-200: 'Net zo, wanneer iemand opmerkt dat het veiliger is zijn vertrouwen in goede werken te stellen dan in pauselijke aflaten, dan veroordeelt hij de aflaten van die paus niet, maar stelt hij dat-gene voorop wat volgens Christus' leer meer vertrouwen verdient. Evenzo, wanneer iemand er de aandacht op vestigt dat zij, die zich thuis plichtsgetrouw kwijten van hun taak als gezinshoofd van hun kinderen en vrouw, juist handelen dan zij die naar Rome, Jeruzalem of Compostela reizen om die plaatsen te bezoeken, en dat het geld dat ze spenderen op deze lange en gevaarlijke tochten beter verdeeld zou kunnen worden onder de echte armen van goede wil, dan veroordeelt hij hun vrome intenties niet, maar verkiest hij wat meer tot de kern behoort van de ware vroomheid'.

19. Dat is de strekking van de tekst in de *Lof der*

Zotheid: Clarence H. Miller (ed.), *Moriae encomium id est Stultitiae laus*. ASD IV.3 (Amsterdam-Oxford 1979) 136-138, ll. 229-231, met 139: het commentaar van Listrius (daarover: Joseph Austin Gavin, *The commentary of Gerardus Listrius on Erasmus' 'Praise of Folly': a critical edition and translation with introduction and commentary* (Ann Arbor 1974) 185-186; 540-541), vgl. Desiderius Erasmus, *Lof der Zotheid, of De Dwaasheid gekroond. Een pronkrede*, vertaald door Harm-Jan van Dam (Amsterdam 2001) 76: 'Weer een ander gaat op weg naar Jerusalem, Rome of Compostela, waar hij niets te zoeken heeft terwijl zijn vrouw en kinderen thuiszitten', en J. van Herwaarden, 'Erasmus over bedevaarten en heiligenverering', *Spiegel Historiae* 9 (1974) 71, bij ill. 6 (verbeterde versie): 'Zij [de Zotheid] veroordeelt hen niet, die zekere plaatsen om der wille van de ziel willen bezoeken. Toch zie ik [Listrius] niet in wat dat bijdraagt aan echte vroomheid, tenzij het misschien enige zin heeft de voetsporen van Christus en heiligen gezien te hebben, zodat wij daardoor jaloers worden. En het grootste deel van de mensen gaat tegenwoordig tot hun grootste verderf op bedevaart. Zeer velen gedragen zich onder dit mom als rondtrekkende kunstmakers en landlopers. Diegenen die in bijgeloof of sluwheid voordeel zien, horen deze dingen niet graag. Maar toch heeft Erasmus gesproken, zij het natuurlijk weloverwogen, zelfs achter andermans masker, opdat niemand gekwetst zou kunnen worden. Hij billijkt hen niet die thuis degenen voor wie zij zouden moeten zorgen achterlaten en plaatsen bezoeken waar zij niets te maken hebben'; zie ook de gelijksoortige passages in de in noot 12 genoemde regels uit de brief aan Jodocus Jonas en Allen VI, 321-325, nr. 1697, aan Thomas Wolsey (Basel, 25 april 1526), ll. 62-67.

20. Allen I, 564-573, nr. 296, aan Servatius Rogerius (Hammes, 8 juli 1514), ll. 98-100 ; Allen II, 210-221, nr. 396, aan William Warham (Basel, 1 april 1516), ll. 54-59, i.h.b. 57; Allen II, 374-375, nr. 483, aan Ammonius (Brussel, 9 november 1516), ll. 15-17; Allen II, 90-114, nr. 337, aan Maarten Dorp (Antwerpen [eind mei] 1515), ll. 176-180, i.h.b. 177-178; vgl. Erasmus, *Lof der Zotheid*, vert. Harm-Jan van Dam, 68.

21. Erasmus-Nebrija: CE III, 9-12: Arsenio Pacheco over Nebrija; Allen IV, 280-283, nr. 1111, aan Vives (Leuven, juni 1520), ll. 38-41; Desiderius Erasmus Roterodamus, *Apologia respondens ad ea quae Jacobus Lopis Stunica taxaverat in prima duntaxat Novi Testamenti aeditionis*, ed. H.J. de Jonge. ASD IX.2 (Amsterdam-Oxford 1983) 70, ll. 201-203; 113-115, ll. 97-104 en annotatie (n.a.v. Marcus 5); 178, ll. 261-264 (in reactie op Zuñiga); de ruzie: Allen V, 418-419, nr. 1431, aan Guy Morillon (Basel, 25 maart 1524), ll. 28-29; onduidelijk is waarover de ruzie was gegaan; over Nebrija: Carmen Codoñer Merino e.a. (ed.), *Antonio de Nebrija: Edad Media y Renacimiento*. Acta Salmanticensia. Estudios filológicos 257 (Salamanca 1994); Victor García de la Concha (ed.), *Nebrija y la introducción del Renacimiento en España*. Actas de la Academia literaria renacentista 3 (Salamanca 1983); vgl. ook nog steeds Felix González Olmedo, *Nebrija (1441-1522), debelador de la barbarie, comentador eclesiástico, pedagogo-poeta* (Madrid 1942).

22. Erasmus-Alvar Gómez: CE II, 117-118: R.M. Flores over Alvar Gómez de Ciudad Real die na zijn terugkeer in Spanje zou huwen met de natuurlijke dochter van Hurtado de Mendoza, de derde hertog van de *Infantado*; Allen II, 424, nr. 506, van Alvarus Nemo (Brussel(?), eind? 1516); vgl. LB III.2 (Hildesheim 1962 [=Leiden 1703]) col. 1857D-1858A: de tekst van het gedicht voor

Marliano in aansluiting op de brief van Alvar Gómez; vgl. Reedijk, *Poems*, 324-326, nr. 105/ASD I.7, 420-422, nr. 120 met de tekst van Erasmus' lofdicht op Gómez' geschrift, dat in de Gemeentebibliotheek van Rotterdam (11 G 16) bewaard is gebleven; Bataillon, *Érasme en Espagne*, 648: Nebrija's kwalificatie; Alejo Vanegas, *Primera parte de las diferencias de libros que hay en el universo*, prólogo de Daniel Eisenberg. Biblioteca Hispánica Puvill, sección Literatura 3 (Barcelona 1983) 9 en n. 8, 24-26.

23. Allen II, 205-208, nr. 393, aan prins Karel (Basel, circa maart 1516), ll. 41-57.

24. Allen II, 242-244, nr. 412, aan Thomas More (Brussel, circa 3 juni 1516), ll. 60-62.

25. Allen II, 494-495, nr. 543, aan Thomas More (Antwerpen, 1 maart 1517), ll. 14-15.

26. W. Schwarz, *Principles and problems of biblical translation. Some reformation controversies and their background* (Cambridge 1955) 92-166; 94, 143: eerste Grieks-Latijnse parallel-uitgave; 135-136; 141-146: nadruk op de vertaling als filologische prestatie van de grammaticus ten dienste van de theologie; vgl. Erika Rummel, 'The importance of being Doctor: the Quarrel over competency between humanists and theologians in the Renaissance', *The Catholic Historical Review* 82 (1996) 187-203, wat Erasmus betreft i.h.b. 195-197; 201.

27. Allen II, 487-492, nr. 541, aan Wolfgang Capito (Antwerpen, 26 februari 1517), l. 37, met toelichtende noot; Allen II, 558-560, nr. 582, aan Louis Ber (Basel, 11 mei 1517), l. 9 en noot: Ximénez de Cisneros, sedert 1495 aartsbisschop van Toledo en dus primaat van Spanje, sinds 1507 kardinaal, heeft minstens tweemaal geprobeerd Erasmus naar Spanje te krijgen in verband met de Polyglot-Bijbel.

28. Allen III, 116-119, nr. 694, aan Wilhelm

Pirckheimer (Leuven, 2 november 1517), ll. 17-19; vgl. Allen III, nr. 658, aan Thomas Wolsey (Antwerpen, 9 september 1517), ll. 33-43, waarin Erasmus opmerkt dat het werk aan het NT een verplichting is jegens Leo X en dat hij zo hard eraan kon werken door te profiteren van de afwezigheid van Karel (V) en Jean le Sauvage; zie ook Allen III, 233-234, nr. 781, aan William Warham (Leuven 5 maart 1518), ll. 11-12.

29. Allen III, 3-6, nr. 597, aan Thomas More (Leuven, ca 10 juli 1517), ll. 47-48; Allen III, 3, nr. 596, aan Warham (Leuven, ca 10 juli 1517), ll. 1-4.

30. Allen III, 50-52, nr. 628, aan Beatus Rhenanus (Leuven, 23 augustus 1517), ll. 50-57; 53: *ἵστανίζειν*.

31. Allen II, 496-497, nr. 545, aan Thomas More (Antwerpen, 8 maart 1517), ll. 15-17; Allen III, 410-411, nr. 873, aan Heinrich Bemyng (Leuven, 17 oktober 1518), ll. 8-11.

32. Allen II, 578, nr. 585, van Anton Clava [Nagel] (Gent, 4 juni 1517), ll. 16-18; Morillon: Allen II, 475-476, nr. 532, van Guy Morillon (Brussel, 18 februari 1517), l. 35: 'mijn vrouw wenst je het beste toe'; Allen II, 587, nr. 587, van Guy Morillon (Gent, 5 juni 1517), ll. 4-9; Allen III, 246-249, nr. 794, ll. 19-21.

33. J. Huizinga, *Erasmus* (Rotterdam 2001) 120-121; vgl. J. Huizinga, *Verzamelde Werken* VI (Haarlem 1950) 90-91.

34. Allen III, 73-74, nr. 651, aan Mark Lauwereijns (Leuven, 7 september 1517) l. 3 en noot daarbij: Mathias Lauwereijns, heer van Watervliet, mee naar Spanje (vgl. Allen III, 147-148, nr. 717, aan Mark Lauwereijns (Leuven, 19 november 1517) ll. 16-18; Allen III, 263, nr. 809, eveneens aan Mark Lauwereijns (Leuven, 5 april 1518), ll. 127-128; 130-131.

35. CE I, 202: James K. Farge over Jean Briselot;

Allen III, 3-6, nr. 597, aan Thomas More (Leuven, ca 10 juli 1517), ll. 3-10: Briselot aan het hof; 14-16: de *Lof*-vertaling door Joris van Halewijn (vóór 1473-1536; zie CE II, 158-159: C. Matheessen over Halewijn); More's reactie en commentaar: Allen III, 10-12, nr. 601, More aan Erasmus (Londen, 16 juli 1517), ll. 17-33; vgl. Allen III, 50-52, nr. 628, aan Beatus Rhenanus (Leuven, 23 augustus 1517), ll. 18-22; Allen III, 62-63, nr. 641, aan Joris van Halewijn (Leuven, 29 augustus 1517), kopnoot en ll. 1-7: over de bespotting van de *Lof* in Gent (waar het hof zich bevond) en Erasmus' wens de vertaling te leren kennen; Allen III, 169-170, nr. 739, aan Anton van Bergen (1455-1528), abt van Sint Bertijn (Leuven, 13 december 1517), ll. 3-9: over de vertaling; 20-26 en noot bij 20: Erasmus probeert de abt voor zich te winnen door diens reactiepatroon met dat van Briselot te vergelijken.

36. Allen III, 3-6, nr. 597, aan Thomas More (Leuven, ca 10 juli 1517), ll. 55-56; Allen III, 119-121, nr. 695, aan Peter Barbirius (Leuven, 2 november 1517), ll. 40-42; Allen III, 246-249, nr. 794, eveneens aan Barbirius (Leuven, 6 maart 1518), ll. 25-29.

37. Allen IX, 242-244, nr. 2472, aan Antony Dalbon (Freiburg im Breisgau, 1 april 1531), l. 25-26.

38. Allen III, 3-6, nr. 597, aan Thomas More (Leuven, ca 10 juli 1517), ll. 10-14.

39. Allen III, 116-119, nr. 694, aan Willibald Pirckheimer (Leuven, 2 november 1517), ll. 4-7; 12-17.

40. Allen II, 354-356, nr. 475, aan Andrea Ammonio (Brussel, 6 oktober 1516), ll. 3-9, Ammonio's reactie: Allen II, 360-361, nr. 478, Ammonio aan Erasmus (Westminster, 20 oktober 1516), ll. 1-15; zie ook: Allen II, 356-358, nr. 476, aan Peter Gilles (Brussel, 6 oktober 1516), ll. 9-26; Allen II, 378-379, nr. 486, Mountjoy aan Erasmus

(Doornik, 12 november 1516), ll. 10-13; Allen II, 412-414, nr. 499, More aan Erasmus (Londen, ca 4 december 1516), ll. 34-35; Allen III, 3-6, nr. 597, aan Thomas More (Leuven, ca. 10 juli 1517), ll. 30-31.

41. Allen III, 20-21ñ. 608, aan Peter Barbirius (Leuven, 17 juli 1517), ll. 17-19; Allen III, 119-121, nr. 695, aan Peter Barbirius (Leuven, 2 november 1517), ll. 33-34.

42. Allen III, 72-73, nr. 650, aan Anton Nagel (Leuven, 7 september 1517), ll. 4-7; vgl. Bataillon, *Érasme en Espagne*, 371-372; over de eerste jaren van het *Collegium*: Henry de Vocht, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense*, 1517-1550 I. Humanistica Lovaniensia 10 (Leuven 1951).

43. Allen III, 346-350, nr. 852, van Maarten Dorp (Leiden, 14 juli 1518), ll. 68-69; Allen III, 423-425, nr. 886, aan Cuthbert Tunstall (Leuven, 22 oktober 1518), ll. 38-39.

44. Allen III, 235-236, nr. 783, aan Lord Mountjoy (Leuven, ca 5 maart 1518), l. 22.

45. CE II, 311-314: Marjorie O'Rourke Boyle over Lee; Bludau, *Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben*, 86-125.

46. Allen IV, 319-321, nr. 1128, aan Johann Lang (Leuven, 2 augustus 1520), ll. 2-6; Allen IV, 533-536, nr. 1216, aan Peter Barbirius (Anderlecht, 25 juni 1521), ll. 1-70; ll. 17-18: de raad van Ximénez, Bludau, *Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben*, 126-127; CE II, 348-349: William B. Jones en Thomas B. Deutscher over Diego López Zuñiga; *Apologia respondens*, ed. De Jonge, ASD IX.2, 13-34; 44-47.

47. CE II, 311-315: Marjorie O'Rourke Boyle over Lee; Allen VI, 379-381, nr. 1735, aan Willem Cop (Basel, 27 augustus 1526), ll. 21-23 en n. bij l. 21; Allen VI, 400-404, nr. 1744, aan Simon

Pistorius (Basel, ca 2 september 1526), ll. 125-129; Allen VI, 406-410, nr. 1747, aan Gattinara (Basel, 3 september 1526), ll. 76-78; VI, 461-462, nr. 1785, Gattinara aan Erasmus (Valladolid, 13 maart 1527), ll. 31-35; Allen VI, 480, nr. 1796, aan Polydorus Vergilius (Basel, 24 maart 1527) ll. 6-15; VII, 53-54, nr. 1815, aan Gattinara (Basel, 29 april 1527), ll. 35-48; VII, 254-261, nr. 1909, aan Francisco de Vitoria (Basel, 29 november 1527), ll. 10-25; 77-86, met (ll. 79-80) de verzuchting: 'hoe kan er uit zulke bedorven bronnen iets goeds voor de christelijke zaak te voorschijn komen?'.
48. Allen VI, 461-461, nr. 1785, Gattinara aan Erasmus (Valladolid, 10 februari 1527), ll. 31-36.

49. Allen VI, 471-475, nr. 1791, Pedro Juan Olivarius (gest. na 8 januari 1553) aan Erasmus (Valladolid, 13 maart 1527), kopnoot: Manrique had hiervoor instemming van de keizer en later steun van de paus; men zie de opzet van de voorgenomen thèse van Alexandra Danet, *Controversia en torno a Erasmo de Roterdamo (Junta de teólogos, Valladolid, 1527)*, vermeld op Internet: www.artoctoni.com/erasmus.

50. Allen VII, 89-92, nr. 1839, Alonso Valdés aan Erasmus (Valladolid, 20 juni 1527), ll. 114-123.

51. Daartoe behoorde onder anderen Benedetto Tagliacarne (gest. 1536), de tutor van de zoons van de Franse koning Frans I die op dat moment als ballingen aan het Spaanse hof van Karel V verkeerden; hij placht Erasmus laatdunkend *Battavus* te noemen, Allen VI, 471-475, nr. 1791, Petrus Olivarius aan Erasmus (Valladolid, 13 maart 1527), l. 57-58.

52. Allen VII, 276-277, nr. 1920 (Burgos, 13 december 1527), ll. 3-8: Erasmus bewerkstelligde voor de Christelijke samenleving wat keizers, pausen, vorsten, academiën en o zoveel uiterst geleerde mensen niet konden bereiken; ll. 15-24: niets

schadelijks te ontdekken; Karels steun: Allen VII, 106-110, nr. 1847, Vives aan Erasmus (Brugge, 20 juli 1527), l. 105: *apertissime*; vgl. Allen VI, 373, nr. 1731, Karel V aan Erasmus (Granada, 4 augustus 1526), ll. 5-12; E. Rummel, 'Erasmus and the Valladolid Articles: intrigue, innuendo, and strategic defense', in: Sperna Weiland-Frijhoff (red.), *Erasmus of Rotterdam*, 69-78; vgl. Homza, *Religious authority*, 49-76: 'Erasmus and the New Testament: the Valladolid conference of 1527'; Karels beduchtheid: Allen VII, 201-202, nr. 1888, aan Alonso Manrique (Basel, 15 oktober 1527), ll. 11-16; de verzuchting: Allen VII, 254-261, nr. 1909, aan Francisco de Vitoria (Basel, 29 november 1527), ll. 39-41.

53. Allen VII, 254-261, nr. 1909, aan Francisco de Vitoria (Basel, 29 november 1527), ll. 33-37.

54. Opvallend zijn de onnauwkeurigheden van Erasmus' opsomming: Alcalà (niet door Fonseca gesticht, wel door hem begunstigd), Salamanca en Toledo (i.p.v. Compostela) aangaande Fonseca; drie in plaats van twee colleges dankzij Fisher; Allen VII, 40-52, nr. 1814, van Juan de Vergara (Valladolid, 24 april 1527) ll. 467-471; Allen VIII, 145-161, nr. 2157, aan Fonseca (Freiburg, mei 1529), ll. 595-604: de stichtingen van Fonseca en de door Erasmus omschreven doelstellingen; ll. 607-620: de vergelijking met John Fisher.

55. Allen VIII, 145-161, nr. 2157, aan Fonseca (Freiburg, mei 1529): de opdrachtbrief.

56. Van de uitnodigingen van Fonseca is in de briefwisseling het eerste voorbeeld te vinden in de brief die Juan de Vergara Erasmus namens Alonso Fonseca op 24 april 1527 vanuit Valladolid heeft geschreven: Allen VII, 4052, nr. 1814, van Juan de Vergara (Valladolid, 24 april 1527), ll. 444-452, terwijl de brief aan Wolsey bewijst dat er al eerder zo'n uitnodiging was geweest: Allen VI, 321-325,

nr. 1697, aan Thomas Wolsey (Basel, 25 april 1526), ll. 101-103.

57. Allen VII, 163-168, nr. 1875, aan Juan de Vergara (Basel, 2 september 1527), ll. 181-192; 190-192.

58. Allen VIII, 96-97, nr. 2127, aan Juan de Valdés (Basel, 21 maart 1529), ll. 22-26; vgl. John E. Longhurst, *Erasmus and the Spanish Inquisition: the case of Juan de Valdés*. University of New Mexico Publications in History, 1 (Albuquerque 1950); José C. Nieto, *Juan de Valdes and the origins of the Spanish and Italian reformation*. Travaux d'humanisme et Renaissance 108 (Genève 1970), i.h.b. 106-114: Erasmus' invloed via *Enchiridion* en sommige *Colloquia*; 130-141, vgl. 264, 266 (*Inquisitio de Fide-Credo*; correspondentie); de Luther-parafrase: Carlos Gilly, 'Juan de Valdés: Übersetzer und Bearbeiter von Luthers Schriften in seinem *Diálogo de Doctrina*', *Archiv für Reformationsgeschichte* 74 (1983) 257-304 (met dank aan Hans Trapman).

59. Allen XI, 18-20, nr. 2955, aan Erasmus Schets (Freiburg im Breisgau, 10 juli 1534), ll. 17-19; de brief van Vives: Allen X, 383-384, nr. 2931, Vives aan Erasmus (Brugge, 10 mei 1534), ll. 30-32, inclusief het bericht over de gevangennamen van John Fisher en Thomas More; vgl. Allen X, 356-360, nr. 2906, aan Johann Koler (Freiburg im Breisgau, 19 februari 1534), l.47: 'Het Rijk der Franciscanen floreert onder deze keizer'.